

АНТИНОМІЇ СВОБОДИ У ТВОРЧОСТІ Ф.М.ДОСТОЄВСЬКОГО

Кобяков О.М. (м. Суми)

Анотація

У статті дається аналіз свободи, представленої Ф.М. Достоевським, яка висвітлюється в трьох напрямках – підпілля людської душі, Боголюдина і Людинобог, Великий Інквізитор, глибокий і піднесений соціально-історичний профетизм, грізне попередження людства, віра у перемогу добра над злом.

In the article the analysis of freedom presented by F.M. Dostoevsky is given. It lights up in some directions -- underground of the human soul, God-man and Man-god, Grate Inquisitor, deep and elevated social-historical profetizm, threatening warning of humanity, and faith in victory of good over an evil.

Ключові слова

АНТИНОМІЯ СВОБОДИ, БОГОЛЮДИНА, ЛЮДИНОБОГ, ДЕСПОТИЗМ, ВЕЛИКИЙ ІНКВІЗИТОР, ЛЮДИНО- БОЖЖЯ.

Вступ

Велика російська література позаминулого століття, крім усіх своїх досягнень і відкриттів, засвідчила світові ще одну істину: *поет у Росії більше, ніж поет*. І дійсно, більшість письменників були справжніми володарями думок сучасників і наступних поколінь, а найбільш видатні майстри слова були ще й мислителями, філософія котрих подекуди органічно впліталася в сюжетні лінії їхніх романів і повістей. Саме їм був притаманний профетичний талант, здатність вірно вгадати сучасності контури прийдешнього. За своєю спрямованістю на вивчення долі людини, суспільства, аналіз історії і ролі Бога в ній ці письменники були релігійними мислителями. У цій плеяді чи не найчільніше місце – поряд із Миколою Гоголем і Львом Толстим – належить Федору Достоевському (1821 – 1881).

Безперечним є вплив цього письменника не лише на російську релігійну філософію наступної епохи, але й на європейську філософську думку ХХ століття.

Так, Достоевський (як і Гоголь, і Толстой) не є професійним філософом. Його філософія „розсипана” на сторінках більшості його художніх творів і в публіцистиці, позбавлена бодай якоїсь системи і з труднощами піддається інтерпретації. Ставлення письменника до філософії впливає з його „почвенництва”, яке увібрало романтичну ідею про *перевагу мистецтва над наукою* (наука аналітична, мистецтво ж синтетичне, і тому повніше вгадує потребу епохи і дух народу). Філософія, за Достоевським, має бути поєднана з мистецтвом, бути не академічно-сухою, а художньо-образною. „Філософію, – пише він, – не надо полагать простой математической задачей, где неизвестное – природа... Поэт в порыве вдохновения разгадывает

Бога... следовательно поэтический восторг есть восторг философии... Следовательно философия есть тоже поэзия, только высший градус её” [1, 83]. Філософські ідеї Достоєвського стосуються етики, антропології, естетики і історіософії. При цьому його мислення виростає на ґрунті релігійної свідомості. Віра Достоєвського пройшла через „горнило сумнівів”, його все життя, за його словами, „мучив Бог”. Змолоду, коли він ще не відділяв соціалістичної „віри” у здійснення правди на землі від віри в Христа, причиною його розриву з Белінським був саме атеїзм останнього. Головна тема релігійних пошуків Достоєвського – про взаємні стосунки і зв'язок Бога й світу. Не сумніви щодо буття Бога „мучили” письменника, а питання про те, що впливає з цього буття для світу, для людини й для історії. Ці питання теодицеї поєднуються у Достоєвського з антиномічним визнанням природної доброти людської душі, запереченням „радикального зла” людської природи – і водночас відчуттям глибокої загадки людини, двозначності краси й свободи в людині, що призводять часом до переваги „демонічного” начала над „божественним”, схильності до злочину. У цьому полягає специфіка християнського світогляду Достоєвського: минаючи доктрину природного гріха і викуплення, мислитель стверджує входження до світу християнського осяяння через Боговтілення, причому вищим проявом його є Преображення Спасителя...”*Это есть христианство без Голгофы, – пише прот. В. Зеньківський, – христианство лише Віфлеєма і Фавора*” [2, 421].

Мета статті:

– показати, як Достоєвський викриває підпілля людської душі, і як його за аналіз стає підставою для полеміки з соціалістичними доктринами;

– дослідити аналіз у російського письменника протиборства Боголюдини і Людинобога в людській душі й суспільній свідомості та профетичні висновки з цього аналізу;

– з'ясувати, як Достоєвський вирішує дилему євангельських каменів і хлібів у своїй філософській легенді „Великий інквізитор”, і що таке для письменника „свобода у Христі”.

Обговорення проблеми

Тема свободи є центральною в Достоєвського. Пройшовши крізь муки, що стали розплатою за його юнацькі захоплення соціалістичною утопією, він бореться з революційним розумінням свободи. До кінця свого життя він з усіх сил прагнув розвінчати „символ віри” Белінського про те, що соціалізм не лише не руйнує свободу особистості, а, навпаки, відновлює її. З цією метою Достоєвський досліджує людину, ізолюючи її від суспільства, розглядаючи її як таку, що „випала зі світобудови” [3, 227]. Людина під цим кутом зору є „підпільною людиною”, що береться з сфери підсвідомого. У цьому полягає *новаторство Достоєвського*, завдяки чому він – разом із Сьореном К'єркегором – стає „предтечею” екзистенціальної філософії.

Герой „Записок з підпілля” – це „блукач”, відірваний від ґрунту, але вже без романтичного ореолу пушкінського Алеко, „блукач”, народжений атмосферою Петербургу – найфантастичнішого у світі міста. Будучи мрійником, він давно вже загнав свої мрії в такі закутки, таке підпілля свідомості, що все в ньому змішалось. Він вже сам не знає – злий він чи добрий, чого йому хочеться, що любить й що ненавидить. Йому потрібні якісь орієнтири. І він їх знаходить – у соціалістичній проповіді „розумного егоїзму” Чернишевського: люби себе і будеш любити всіх. Чому б не пристати на цю ідею, котра все виправдовує: адже я один, а їх багато, усіх не полюбиш, до всіх добрим не будеш, конче про когось забудеш... Отже, лише „я” і все для мене – егоїстично, відтак розумно. „Я” – мета й сенс світобудови, і тому: „Миру ли провалиться, или мне чаю сейчас не пить?” І раптом ті ж учителі людства зуть героя у світле майбутнє, до загального щастя, влаштованого у „Кришталевому палаці”. „Кришталевий палац” – це не лише образ роману „Що робити?”, символ майбутнього соціалістичного суспільства. Для Достоєвського, який бачив дійсний Кришталевий палац на Лондонській промисловій виставці 1863 року – це ще й символ раціоналізованого, побудованого за планами й наукою суспільства майбутнього взагалі, „царства Ваала”. Тут можна розуміти не лише модель тоталітарних режимів наступного, ХХ століття, але й – з відомими наближеннями – модель глобалістичної уніфікації світу на початку століття ХХІ. Ну то й що, людина з підпілля хапається за цю ідею соціалістів, приймає її як зручну й бажану, подібно до першої, про розумний егоїзм? Навпаки! Людина з розірваною свідомістю, натура, що не вміщується в прокрустове ложе просвітницького оптимізму, відкидає „Кришталевий палац”, відкидає „мурашник” майбутнього суспільства загального щастя, світову гармонію. Чому? Тому що „своє власне, вільне бажання” вона ставить над усе. У цьому герой Достоєвського більш живий, ніж застигли концепції „вчителів людства”. Звичайно, він не привабливий, він негативний герой, але його несприйняття надособистісного, у доктринерський спосіб задуманого, такого, що не враховує бажання індивіда „за своєю волею пожити” у суспільстві майбутнього, що збігається з позицією письменника й звучить як грізне попередження для сучасників і нащадків [4, 534].

Ця тема в Достоєвського сягає його теодицеї, яка червоною ниткою проходить через усю його творчість: як примирити Бога й світобудову, яка ґрунтується на злі й стражданні? Щось подібне вирішується письменником і через образ Івана Карамазова, у якого хоча і „холодний розум”, „сфінкс”, але майбутньої гармонії світу не приймає в разі, якщо платою за неї буде слізка бодай однієї замученої дитини. Бердяєв з цього приводу пише: „У самого Достоєвського была двойственность. С одной стороны, он не мог примириться с миром, основанном на страдании невинном. С другой стороны, он не принимает мира, который хотел бы создать „эвклидов ум”, т.е. мир без страданий, но и без

борьбы. Свобода порождает страдания. Достоевский не хочет мира без свободы, но более возражает против принудительного счастья” [3, 234]. Від способу розв’язання цієї теодицеї залежить, за Бердяєвим, шлях руху російської ідеї. Якщо розв’язати проблему теодицеї, Бога й страждання людини у світі неможливо, то визнання цього веде до атеїзму, це шлях Белінського і Чернишевського. У Достоевського інший шлях: проблема розв’язується через свободу в Христі („де дух Христовий, там і свобода”), тобто прийняттям Сином Божим на себе страждань і гріхів світу. І тут ми бачимо перехід до наступної антиномії свободи – антиномії Боголюдини й Людинобога.

Свобода з Христом і у Христі є темою Боголюдства, що розгортається у Достоевського. Це єдина свобода, гідна людини з її високим призначенням, одержаним від Творця. Будь-яка інша свобода веде в глухий кут.

Криза гуманістичного (ренесансного й просвітницького) розуміння свободи геніально розкрита Достоевським на тлі загального відчуття кризи гуманізму, і це ставить російського письменника чи не першим у ряді європейських мислителів, які спромоглися побачити цю кризу й накреслити шляхи виходу з неї. „К гуманизму, – пишет Бердяев, – у него двойственное отношение. С одной стороны, он до глубины проникнут человечностью... он понимает бунт против Бога, основанный на невозможности выносить страдания мира. В самом падшем существе он раскрывает образ человеческий, т.е. образ Божий... Но, с другой стороны, он обличает пути гуманистического самоутверждения и раскрывает его предельные результаты, которые именуются человекобожеством... Его антропология есть новое слово в христианстве. Он самый страстный и крайний защитник свободы человека... Но он же раскрывает роковые результаты человеческого самоутверждения, безбожия, пустой свободы. Сострадательность и человечность у Достоевского превращается в бесчеловечность и жестокость, когда человек приходит к человекобожеству, к самообожествлению”. [3, 236].

Витоки релігії людинобожества, за Достоевським, історично чітко детерміновані: у „ Бісах”, „Братах Карамазових” і „Щоденнику письменника” висловлюється думка, що Західна Європа зійшла зі шляху Боголюдини Христа й натомість вибрала шлях Людинобога, шлях обожнення людської істоти, успадкований від поганського Риму з його культом імператорів. Сучасним же джерелом людинобожжя (антропотейзму) була філософія Людвіга Фейєрбаха, з творами якого письменник познайомився під час свого перебування в гуртку Петрашевського. Релігія Людинобога для Достоевського була релігією індивідуалістичної сваволі, яка веде до *вбивства*, *самовбивства* або *деспотизму*; така власне тріада чітко вимальовується в постатях Раскольников, Кирилова й Шигальова [4, 537].

Перший – *вбивство* – з великою викривальною силою показаний у „Злочині і карі”. Раскольников іде на вбивство як експеримент, аби дати відповідь на питання: „Тварь я дрожащая или право имею?”, щоб перевірити, чи він справжня вільна людина, Наполеон, котрому його необмежене абсолютне „Я” дозволяє переступати будь-які моральні принципи. Поразка Раскольникова доводить, що людині не все дозволено, не можна переступати через етичні норми [4, 537].

Другий варіант – *самовбивство* як експеримент, самовбивство як теорія – Достоевський втілює в образі Кирилова в „Бісах”. У світі, де для нього немає Бога, самогубство – це єдиний засіб ствердження власної свободи. Кирилов розмірковує: „Если нет Бога, то я Бог...Если Бог есть, то вся воля Его, а из воли Его я не могу. Если нет, то вся воля моя. И я обязан заявить своеволие... Неужели никто на всей планете, кончив Бога и уверовав в своеволие, не осмелится заявить своеволие в самом полном пункте?. Я обязан себя застрелить, потому что самый полный пункт моего своеволия – это убить себя самому” [5, 342]. Вбиваючи себе, Кирилов прагне вбити страх перед смертю і відтак звільнити людство від Бога; у дійсності ж він досягає лише власного знищення. Його смерть використовують покидьки задля власної підлої мети. Таким є результат другого великого експерименту на шляху сваволі. [4, 538].

Третій варіант сваволі, що виявляється на суспільному рівні – це *деспотизм*. Індивідуалістична свобода без Христа, поза Христом – це „бісівство”, апофеозом якого є садистська жадоба до влади: відбувається перехід свободи у свою повну протилежність. „Выходя из безграничной свободы, я заканчиваю безграничным деспотизмом, – говорит Шигальов у романі „Біси”. – Прибавлю, однако ж, что, кроме моего, разрешения общественной формулы не может быть никакого” [5, 350]. „Шигалівщина” – це похмурий образ суспільства, що ґрунтується на абсолютному послуху, абсолютному знеособлюванні, на оберненні людей у стадо. Вона передбачає поділ людей на дві нерівні частини: одна десята стверджує владу над рештою дев’ятьма десятиями; ці останні втрачають особистість, натомість їм дарується „первобытная невинность, вроде как бы первобытный рай. Хотя, впрочем, и будут работать”; серед них панує абсолютна рівність, за якої не береться до уваги навіть різниця здібностей. „Цицерону отрезывается язык, Копернику выкалывают глаза, Шекспир побивается камнями – вот шигалёвщина! Рабы должны быть равны: без деспотизма ещё не бывало ни свободы, ни равенства, но в стаде должно быть равенство, и вот шигалёвщина!” [4, 539; 5, 380].

Такими є лабіринти й еволюція свободи людини, що прагне стати Богом: свобода без Христа стає деспотизмом. Утім найстрашніший деспотизм – духовний. Своє завершення ключова тема свободи знаходить у легенді про Великого Інквізитора – відомому фрагменті з роману „Брати Карамазови”.

Брати Альоша та Іван Карамазови зустрічаються в трактирі, аби „мысль разрешить”. Іван зауважує, що люди не мають бути засобом, матеріалом, „гноєм” для майбутньої світової гармонії. За страждання людей Іван вимагає не виправдання, а помсти, причому вже тут, на землі... Шлях до світової гармонії є шляхом неволі. І цю останню тезу Іван Карамазов ілюструє створеною ним поемою „ Великий Інквізитор”.

Тепер люди вірять у гармонійне суспільство майбутнього, як віруючі християни – у друге пришестя Христа. Але ось Христос з’явився, і навіть не тепер, коли віра в нього похитана, а у фанатичному XVI столітті, дець у Севільї, де за найменший сумнів у Христовій істині єретика спалювали негайно на вогнищі й де більш за всіх прославився своїм несамовитим служінням чистоті віри один старик – Великий Інквізитор. І раптом з’являється Він, Ісус Христос. Натовп упізнає його, радіє, кричить: „Осанна!”. Великий Інквізитор також бачить, упізнає... і наказує сторожі схопити Його. Натовп, котрий щойно прославляв Його, покірно розступається й дає затримати Його й відвезти до в’язниці.

Уночі старик Великий Інквізитор відвідує свого в’язня. „Зачем Ты пришёл? – питає Його. – Не отвечай, молчи. Да и что бы Ты мог сказать?... Да Ты и прав не имеешь ничего прибавлять к тому, что уже сказано Тобой прежде. Зачем же ты пришёл нам мешать? Не Ты ли так часто тогда говорил: „Хочу сделать вас свободными”? Но вот Ты теперь увидел этих „свободных”, – прибавил старик со вдумчивой усмешкой. – Да, это дело нам дорого стоило... Но мы dokonчили наконец это дело во имя Твоё. 15 веков мучились мы с этой свободой, но теперь это кончено... и именно ныне эти люди уверены более чем когда-нибудь, что свободны вполне, а между тем сами же они принесли нам свободу свою и покорно положили её к ногам нашим... Дьявол, страшный и умный дух самоуничтожения и небытия, говорил с Тобой в пустыне... И можно ли было сказать хоть что-нибудь истиннее того, что он возвестил Тебе в трёх вопросах и что Ты отверг?... Ибо в этих трёх вопросах как бы совокуплена в одно целое и предсказана вся дальнейшая история человечества и явлены три образа, в которых сойдутся все неразрешимые исторические противоречия человеческой природы на всей земле... Разреши же Сам, кто был прав, Ты или тот, который тогда вопрошал Тебя? Ты пришёл в мир, чтобы спасти человечество обетом свободы, а видишь ли сии камни в пустыне? Обрати их в хлебы, и за Тобой побежит человечество, как стадо, благодарное и послушное, хотя и вечно трепещущее, что Ты отымешь руку свою и прекратятся хлебы Твои. Но Ты отверг предложение, ибо какая же свобода, рассудил Ты, если послушание куплено хлебами? Ты возразил, что человек жив не единым хлебом... Но знаешь ли, что во имя этого самого хлеба земного и восстанет на Тебя дух земли, и сразится с Тобой, и победит Тебя, и все пойдут за ним... Знаешь ли ты, что пройдут века и человек провозгласит, что преступления нет, а стало быть, нет греха, а есть лишь только голодные. „Накорми, тогда и спрашивай с них

добродетели!” – вот что напишут на знамени... которым разрушится храм Твой. На месте храма Твоего воздвигнется новое здание...” [6, 479]. Пояснюючи символіку євангельських каменів і хлібів, Достоевський так розтлумачує зміст „модних” соціальних доктрин: „Камни в хлебы – значит теперешний социальный вопрос, среда... Это всегда было: дай пищу всем, обеспечь их, дай им такое устройство социальное, чтобы хлеб и порядок у них был всегда, – тогда уж можно спрашивать, ибо главные пороки и беды человека произошли от голоду, холоду, нищеты и из невозможности борьбы за существование” [7, 398].

І християнство, і соціалізм, за Достоевським, у своєму походженні мають спільні корені. Спільність ця полягає у ревній вірі в можливість і необхідність гармонійного людського співжиття, яке б ґрунтувалося на засадах братерського єднання. Але *християнство* думає досягти такого братерства через внутрішню духовну досконалість кожного, незалежно від соціально-історичних умов життя, без поступок на тягар боротьби за існування, попри тиск навколишнього середовища. Протиставити, відокремити внутрішнє, свій духовно-моральний світ від зовнішнього, зануреного в гріхи й несправедність світу – ось шлях до переродження світу через його несприйняття й відкидання. *Соціалізм* натомість, на відміну від християнства, розраховує виправити світ за рахунок соціальної переробки самого цього зовнішнього оточення, і внаслідок цієї переробки очікує відродження внутрішньої людини. Християнство стоїть на душі, соціалізм будується на розумі. Але розум, чистий розум без релігійних основ Достоевський відкидає, бо релігія є формою моральності, формою совісті, а розум без моральності, звільнений від контролю совісті, є жахливим.

Обернути камені на хліби – значить нагодувати голодних, але за рахунок забуття духовних людських засад, як це й відбувається в соціалістів. Але яким є зв'язок між Великим Інквізитором і соціалістами? На думку Достоевського – найтісніший. Традиція людинобожжя в античному Римі неминуче привела західне християнство до викривлення, спотворення віри, до втілення ідеї єдності, що ґрунтується на насильстві; це породило індивідуалістичний протест Реформації проти католицької „об'єднувальної ідеї”, але цей протест призвів до суспільної атомізації, до панування буржуазного еґоїзму й права сильнішого. Черговий протест – проти індивідуалізму й насильства – породив соціалістичну ідею, котра, за суттю, є повторенням на новому витку католицької ідеї „єдності через насильство”. Відтак, кожний ступінь ґрунтується на насильстві, заперечує Христову любов – це перший висновок Достоевського. Другий висновок є взагалі славнозвісним історіософським відкриттям письменника: *соціалізм є прямим продуктом, нащадком католицизму*. Бердяєв коментує це так: „Для Достоевского принудительное устройство царства земного и есть римская идея, которую наследует и атеистический социализм... Ложная

теократия и её обратное безбожное подобие и есть то, что сейчас называют тоталитарным строем... Отрицание свободы духа для Достоевского есть соблазн антихриста. Авторитарность есть антихристово начало” [3, 237].

Великий Інквізитор упевнений, що людство неодмінно саме прийде до його прибічників, „ібо тайна бытия человеческого не только в том, чтобы жить, а в том, для чего жить”, прийде й вигукне: навчи! „И тогда уж мы и достроим башню, ибо достроит лишь тот, кто накормит, а накормим лишь мы, и солжём, что во имя Твоё... И так будет до скончания мира... но мы сохраним свою тайну, что мы не с Тобой, а с ним, искушавшим Тебя в пустыне...”

„Ты, – продовжує Великий Інквізитор, – жаждал свободной любви, а не рабских восторгов невольника пред могуществом, раз навсегда его ужаснувшим. Но и тут Ты судил о людях слишком высоко: они мечтают о многом, но нужно им, по существу, одно – сбиться в едино стадо, чтобы не пожирать друг друга, устроиться в общий согласный муравейник, ибо человек по природе своей – раб. И мы дадим ему этот муравейник, в котором он будет счастлив. И не будет никаких от нас тайн, ибо лишь мы будем владеть тайной... и будет счастливое тысячемиллионное стадо – мы заставим его работать, но мы разрешим и грех, ибо люди слабы и бессильны, и они будут любить нас, как дети, за то, что мы им позволим грешить...” [6, 481].

Із сумом дивиться Христос на Великого Інквізитора. Дивиться й мовчить. Замість відповіді цілує його в уста. Інквізитор випускає Сина Людського з проханням ніколи більш не повертатися. Мовчання Христа в Достоевського нагадує безмовність народу в пушкінському „Борисові Годунову” Достоевський вірив, що Христос увесь занурився в серцевину духу народного. Чи не тому російський народ, як і Христос, завжди страждав? Але що приховує в собі ця загадка мовчазного народу, безмовного Христа? Письменник свято вірить: там, у народі, те духовне золото, що не продається й не купується, і яке врешті-решт долає всі спокуси, розпусту й розклад, що їх несуть народіві нащадки Великого Інквізитора. Мовчання народу, безмовність Христа є свідоцтвом моральної перемоги Боголюдини над Людинобогом [6, 482].

У чому ж ця перемога, у чому ж полягає таємниця свободи в Христі? У насильстві, у побудові дивовижного пам'ятника людської пихи – Вавилонської вежі, „Кришталевого палацу”, мурашника, комунізму, глобалізму врешті? Ні, відповідає Достоевський, і в своїй лебединій пісні – пушкінській промові – він дає такі слова нащадкам, які, на жаль, не почули його: „Тут уже подсказывается русское решение вопроса по народной вере и правде: „Смирись, гордый человек! И прежде всего сломи свою гордость... *не вне тебя правда, а в тебе самом*, найди себя в себе самом, подчини себя себе, овладей собой и узришь правду... Победишь себя, усмиришь себя – и станешь свободен... и начнёшь великое дело, и других свободными сделаешь, и узнаешь счастье, ибо

наполнится жизнь твоя, и поймёшь, наконец, народ свой и святую правду его” [7, 403].

Висновки

Філософія великого російського душезнавця прозора й проста, але лише на перший погляд. Ми вивчаємо його прозріння, іноді гіркі, іноді моторошні, вже після того, як вони, здавалось би, здійснилися, і людство – хоча б ціною мільйонів жертв – позбулося тієї чи іншої катастрофи, відійшло від прірви, видерлося з болота на твердий ґрунт. І на цьому ми заспокоюємося й заспокоюємо інших, і гуманістичний оптимізм знову, як покривало Майї, приховує гримасу, що її нам корчить новий Людинобог, або ж... новий прояв старого як світ Людинобога, апокаліптичного звіра. Що дало нам двадцять століття? Дві світові війни, революцію, голодомор, Чорнобиль? Чи не досі сподіватися, що людина без Бога може щось побудувати? Хіба що нову Вавилонську вежу... І чи не ім'я їй – глобалізація? Не хочеться робити з неї якийсь особливий жупел, але модель свободи без Христа знову крокує континентами, і Великий Інквізітор знову обіцяє нагодувати голодних і зігріти замерзлих.

Перспективи подальших наукових досліджень:

✓ онтологічні та аксіологічні чинники свободи.

Джерела

1. Русская философия: Словарь. – М.: Республика, 1995. – 655 с.
2. Зеньковский В.В. История русской философии. В 2-х томах. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – т.1 – 554 с.
3. Бердяев Н.А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. – В кн.: О России и русской философской культуре. – М.: Наука, 1990. – с.43-271.
4. Анджей Валіцький. В полоні консервативної утопії. Структура і видозміна слов'янофільства. Пер з польської. – К.: Основи, 1998. – 710с.
5. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в 12-и томах. – М.: Правда, 1982. – т.8 – 462 с.
6. Селезнёв Ю.И. Достоевский. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 541с.
7. Достоевский Ф.М. Искания и размышления. – М.: Советская Россия, 1983. – 464 с.

Стаття надійшла 07.06.2007 р.